

GRZEGORZ W. KOLODKO

A posztoszocialista átalakulás tíz éve – a gazdaságpolitikai reformokkal kapcsolatos tanulságok

A piaci rendszerbe való átmenet hosszadalmas folyamat, amely a gazdasági tevékenységek széles skáláját foglalja magában. A piacgazdaságban nem csupán liberális szabályozásra és magántulajdonra van szükség, hanem megfelelő intézményekre is. Emiatt az átalakulás csak fokozatos lehet, mivel az intézmények kiépítése lassú folyamat, amely új szervezeteken, új törvényeken és a gazdasági szereplők viselkedésének megváltozásán alapul. A rendszerátalakulás mellett szóló legfőbb érv a szóban forgó országok fenntartható növekedési pályára való állításának kívánalma volt. Azt feltételezték, hogy a tulajdonjogok magánkézbe adása és az allokációs mechanizmus eltolódása az állam által irányítottból a szabad piaci rendszerbe rövid idő múltán nemcsak hatékonyabbá teszi az allokációt, de növeli a megtakarítási hányadot és a tőkejavak termelését is. Sajnálatos módon ez jó néhány ok miatt nem következett be. Az a hibás feltételezés, hogy a feltörekvő piaci erők gyorsan képesek helyettesíteni a kormányzatot az új intézményrendszer kiépítésében, az emberitőke-beruházásokban és az infrastruktúra-fejlesztésben, súlyos visszaeséshez és növekvő társadalmi feszültséghez vezetett. Ezek a kedvezőtlen következmények betudhatók mind a korábbi rendszer örökségének, mind az átalakulás gazdaságpolitikájának, bár könnyen belátható, hogy az utóbbi volt az alapvető jelentőségű. E politikák nagymértékben az úgynevezett washingtoni konszenzuson alapultak. Számos feltörekvő piac (beleértve a tranzitgazdaságokat) kudarcának a tapasztalataival a hátunk mögött lehetséges egy új – posztwashingtoni – konszenzus körvonalainak felvázolása. Ez nem csupán a liberalizált piacok és a nyitott gazdaságok szükségességére utal, de az állam új szerepét, a piaci szervezetek alapvető értelmét és a közöttük kialakuló intézményi kapcsolatokat, illetve az igazságosabb elosztáshoz vezető növekedés iránti igényt is hangsúlyozza.

Gazdaságpolitika növekedés nélkül – a hiányzó elemek

A kilencvenes évtized kezdetétől az úgynevezett washingtoni konszenzust tekintették a stabilizációtól a növekedéshez vezető gazdaságpolitika közös alapelveinek. Elfogadottá vált az a nézet, hogy a kemény pénzügypolitika deregulációval és kereskedelmi liberalizációval társít-

Grzegorz W. Kolodko a Varsói Közgazdaságtudományi Egyetem tanára, illetve a Yale és a University of Rochester vendégprofesszora – a lengyel gazdasági reformok egyik fő megalkotója. Miniszterelnök-helyettként és pénzügyminiszterként 1994 és 1997 között ő vezette be országát az OECD-be. Később a Világ-bankban és az IMF-ben jelentősen hozzájárult a posztwashingtoni konszenzus kialakításához. A *From Shock to Therapy. The Political Economy of Postsocialist Transformation* (A sokktól a terápiáig. A posztoszocialista átalakulás politikai gazdaságtana) című könyve nemrég jelent meg az Oxford University Press kiadásában.

va elégséges ahhoz, hogy – a különösen washingtoni konszenzus által megcélzott kevésbé fejlett országokban – a stagnálást megállítsa, és növekedést indítson el. Annak ellenére, hogy az ebben a gondolkodásmódban gyökerező gazdaságpolitikai reformok a latin-amerikai országok tapasztalataihoz kapcsolódtak, ezeket más régiók – köztük az átmeneti gazdaságok – strukturális válságainak a megoldásához is alkalmazták. Később – mint egyfajta tapasztalat általi tanulás – kölcsönhatás alakult ki az elmélet és a gyakorlat között. Egyik oldalról a reformok iránya jelentős befolyással volt a posztoszocialista átalakulás menetére, a másik oldalról az átalakulási folyamat maga is hatást gyakorolt a gazdaságpolitikára.

Az 1989-es washingtoni konszenzus összefoglalását John Williamson adta meg, megnevezve a javasolt gazdaságpolitika csomagját, és aláhúzva a közreműködő intézmények jelentőségét (*Williamson [1990]*). A konszenzus korai változata valójában működő piacgazdaságokra vonatkozott, s nem olyan országokra, amelyek csak annak kialakításán fáradoznak. Joseph Stiglitz miközben azt hangsúlyozza, hogy a kormányzatoknak a piac kiegészítőjeként kell működniük, rámutat arra, hogy a nyolcvanas évek végén a kilencvenes évek elején az Egyesült Államok kincstára, az IMF, a Világbank és néhány befolyásos agytröszt között kialakult konszenzusra a nyolcvanas évek Latin-Amerikájának jellemzői hatottak katalizáló erővel. Stiglitz szerint éppen ez az oka annak, hogy a másfajta kihívásokkal szembesülő országok legégetőbb kérdéseikre nem találtak megfelelő válaszokat a washingtoni konszenzusban (*Stiglitz [1998]*). Az ebben szereplő, a posztoszocialista országokra alkalmazott leegyszerűsítő magyarázatok arra a következtetésre jutottak, hogy elegendő a megfelelő pénzügyi paramétereket meghatározni, valamint az állami tőkejavak nagy részét magánkézbe adni. Ezután a növekedésnek meg kellene indulnia és hosszú távon kitartania. Ez azonban nem következett be úgy, ahogy feltételezték, így a washingtoni konszenzust újra kell gondolni.

A washingtoni konszenzusnak az átmeneti gazdaságok esetében tapasztalható részleges kudarc ahhoz köthető, hogy figyelmen kívül hagyta az intézmények kialakításának növekedésre gyakorolt hatását – még akkor is, ha a gazdasági mutatók nagyjából rendben vannak. Ez magyarázza azt is, hogy számos nyugati kutató kezdetben nem értette meg megfelelően az igazi problémákat. Az intézmények bár lassan változnak, annál nagyobb befolyással vannak a gazdasági teljesítményekre. A növekedéssel kapcsolatos várakozások arra a feltételezésre épültek, hogy a piaci intézmények, ha automatikusan nem jelennek is meg, nem sokkal a liberalizációs és stabilizációs politika bevezetése után valahogyan felállnak. Abban hittek, hogy az olyan politika bevezetésével, amely megerősíti a stabilizáció terjedését és elősegíti az egészséges gazdasági mutatók kialakulását, a gazdaság erőre kap, és megindul a gyors fejlődés.

Ezzel szemben ami történt, az sokkal lehangolttabb volt. Minthogy a tervutasításos rendszer már, a piacgazdasági rendszer még nem működött, a kialakuló vákuum miatt a termelőkapacitásokat a korábbinál még kevésbé használták ki, a megtakarítások és a befektetések csökkenni kezdtek, és a gyors növekedés helyett mély recesszió következett be. Kiderült, hogy az elhanyagolt intézményépítés a hiányzó elem a washingtoni konszenzuson alapuló gazdaságpolitikában. A liberalizáció és a privatizáció jól szervezett piaci struktúra nélkül fenntartható növekedés helyett hosszan tartó visszaeséshez vezetett. Ez nem csupán a szocialista múlt öröksége volt, hanem a jelenleg alkalmazott politika következménye is.

Bizonyos körülmények között, de nem minden esetben, a washingtoni konszenzust jellemző magyarázatok lényegesek lehetnek azokkal a kérdésekkel kapcsolatban, amelyekkel a torz módon és kevésbé fejlett piacgazdaságok szembesülnek. Szemben a posztoszocialista országokkal, ezekben bizonyos piaci intézmények régóta léteznek. A posztoszocialista országokban azonban a piaci rendszer lényegi intézményei vagy torz módon, vagy egyáltalán nem léteztek, így a gazdaság nem tudott növekedni. Egyes intézményeket a semmiből kell

megépíteni, mivel egyáltalán nem léteztek a központi tervgazdaságokban. Így annak ellenére, hogy a liberalizáció és a privatizáció gyorsan haladt, pozitív kínálati alkalmazkodás még mindig nem következett be. Az erőforrások és a beruházások nem hatékony allokációja tovább folytatódott, azonban most már más okokból, mint korábban.

A kilencvenes évek közepétől a Bretton Woods-i intézmények már több figyelmet fordítottak a piaci struktúrák felépítése mellett a gazdasági teljesítménnyel kapcsolatos viselkedésekre. A kevésbé fejlett átmeneti gazdaságok jó része gyorsan megtanulta, hogy nincs fenntartható növekedés megfelelő gazdasági mutatók nélkül. Később rájöttek, s egyre nagyobb hangsúlyt is fektettek arra, hogy a piacnak és a növekedésnek szüksége van mind a liberalizációra, mind a szervezethez. Csak most tanultuk meg a átmenet okozta visszaesés és a kelet-ázsiai válság tapasztalataiból, hogy még a kedvező gazdasági mutatók – így a kiegyensúlyozott államháztartási és fizetési mérleg, alacsony infláció, stabil valuta, liberalizált kereskedelem és széles magánszektor megléte – esetén sem indul be fenntartható növekedés, ha ezeket a kedvező jellemzőket nem támogatja a megfelelő intézményi felépítmény. Valójában e nélkül maguk a mutatók is elromlanak, és fenntarthatatlanná válnak – ahogyan azt az idő és a legújabb fejlemények, például Csehországban és Brazíliában bebizonyították.

Úgy tűnik, hogy egyre szélesebb az egyetértés abban, hogy a korai washingtoni konszenzust újra kell gondolni, és a valódi kihívások és új körülmények hatására módosítani kell. Ahhoz, hogy életképes legyen, eddig hiányzó elemeket is be kell vonni. Ezek az elemek az intézményi berendezkedéshez kapcsolódnak, bár nem univerzálisan jellemzők. Egyes elemek a latin-amerikai adósságválság teljes rendbetételéhez, mások a kelet-ázsiai betegséggel szembeni gyógymódhoz, megint mások pedig a kelet-európai átmenetet kísérő visszaesés elleni harchoz hiányoztak. Az utóbbiban a következő nyolc tényezőnek van középponti jelentősége:

1. a liberális piacgazdasághoz szükséges intézményi infrastruktúra hiánya,
2. a privatizált tőkejavak hatékony allokációjára alkalmatlan, gyenge pénzügyi közvetítőrendszer,
3. a privatizációt megelőzően elmaradt az állami vállalatok üzleti alapokra helyezése,
4. hozzá nem értő menedzsment, amely képtelen megvalósítani a hatékony vállalati irányítást a deregulált gazdaság körülményei között,
5. a versenypolitikához szükséges intézményi szerkezet hiánya,
6. gyenge jogi szabályozás és jogrendszer, ennek következtében az adózási rend és a gazdasági szerződések betartatásának hiánya,
7. szegény helyi önkormányzatok, amelyek nincsenek felkészülve a regionális fejlesztés kérdéseinek megoldására,
8. a kialakuló piacgazdaság és a civil társadalom működését segítő nem kormányzati intézmények hiánya.

Így az a gazdaságpolitika, mely más körülmények között működhetett volna, nem volt hatékony a posztoszocialista gazdaságok válságának leküzdésében. Még ha a célokat és eszközöket jól is határozták meg, azokat nem tudták megvalósítani, és megfelelő módon használni, mivel egy rendszerbeli vákuum közepette vezették be őket.

Új konszenzus felé

Az új konszenzus kialakításának – ahelyett, hogy a legfőbb partnerek folyamatos egyetértésére alapozódna – sokkal inkább a megállapodás folyamatos keresésének és új partnerek felkutatásának kell lennie. Ez elkerülhetetlen a végső sikerhez. Amikor a helyzet megváltozik, és időről időre a vele kapcsolatos ismereteink is átalakulnak, új dokumen-

tumok és programok jelennek meg, amelyek új kérdéseket vetnek fel, illetve a régieket új fényben vizsgálják. Ennek jó példája a Világbank 1996. évi fejlesztési jelentése, amelyet kizárólag a tervgazdaságtól a piacgazdaságra való átmenet témájának szenteltek (*World Bank* [1996]), valamint az 1996. szeptemberi IMF belső bizottsági deklarációja – a Közösség a fenntartható világméretű növekedésért (*Partnership for Sustainable Global Growth*) címmel (*IMF* [1996]).

Ez utóbbit a korai washingtoni konszenzus módosított változatának lehet tekinteni. A benne foglalt tizenegy pont közül hat különlegesen fontos az átmeneti gazdaságok szempontjából. Az első pont azt hangsúlyozza, hogy a monetáris, a fiskális és a strukturális politika egymás kiegészítője, és egyben egymás hatását erősítik. A harmadik pont azt állítja, hogy kedvező környezeti feltételeket kell teremteni a magánmegtakarításoknak. A hetedik pont kiemeli, hogy a költségvetési politikának a középtávú egyensúlyt és az adósságcsökkentést kell szolgálnia, míg a kilencedik pont azt mondja, hogy a strukturális reformok kiegészítéseként kiemelten kell figyelembe venni a munkaerő-piaci helyzetet. A tizedik pont a vállalatvezetés magas színvonalának jelentőségét hangsúlyozza, a tizenegyedik felhívja a figyelmet a közszférában uralkodó korrupcióra és a bankokban zajló pénzmosásra, arra figyelmeztetve, hogy ezeknek az intézményeknek a felügyeletét meg kell erősíteni. A többi pont, amelyek a fenntartható fejlődés szempontjából szintén fontos, a következő kérdésekkel foglalkozik: a valutaárfolyamok stabilitása, a defláció, a protekcionizmussal szembeni fellépés, a tőkemozgások szabadságának növelése, végül a költségvetés kiigazítás oly módon, hogy csökkenjenek a nem produktív kiadások, miközben az infrastrukturális beruházások megfelelő szintjét biztosítják.

A washingtoni konszenzus azonban korántsem valamely intézmény hivatalos álláspontra. Sokkal inkább a gazdaságpolitikai intézkedések olyan gyűjteménye, amellyel kapcsolatban nagy jelentőségű partnerek olyan szinten értenek egyet, hogy azt konszenzusnak is lehet nevezni. Továbbra is folytatódik azonban az egyetértés keresésének folyamata a különféle intézmények, gazdaságpolitikai döntéshozók, kutatók és tanácsadók között. Lévéen, hogy ezen folyamatban mindhárom oldalról – mind a kutatásban, mind a tanácsadásban, mind a döntéshozatalban – részt vettem, igen érdekes volt a washingtoni konszenzus szerzőjének tevékenységemmel kapcsolatos véleményét olvasnom. John Williamson a következőket hangsúlyozta.¹

„Különlegesen meg voltam elégedve azzal, hogy a „big bang” taktikával szemben általában próbált meg alternatívát állítani, hogy az egyes gazdaságpolitikai elemeket gondosan összehangba hozta, ahelyett hogy az általános lassítás (a gradualizmus) mellett foglalt volna állást. Visszatekintve, az Ön által hangsúlyozott majdnem minden elemmel – különösen a privatizációval kapcsolatban – egyetérték, és mindenképpen egyetértettem volna abban az időben is.... Őszintén meg kell azt azonban vallanom, hogy még mindig nem vagyok biztos abban, hogy ha Balcerowicz (aki Lengyelország pénzügyminisztere volt 1989 és 1991 között) helyében lettem volna, összeállítottam volna azt a sorsdöntő csomagot. Ma azonban azt gondolom, hogy Lengyelországnak abban az időben szüksége volt rá, és ez alapozta meg az Ön sikeres miniszteri periódusát. Lehetséges, hogy szükség volt bizonyos könnyörtelenségre ahhoz, hogy a szövetségesei számára lélektanilag elfogadhatóvá tegye azt, hogy a világ megváltozott, valamint azt is, hogy Ön lehetőséget kapjon a túlzások korrekciójára, s ezenközben elnyerje beleegyezésüket az új modellel kapcsolatban? Ez a saját hazám helyzetére emlékeztet: minden bizonnyal kellemesebb számomra Tony Blair, mint Mrs. Thatcher, de abban már korántsem vagyok olyan biztos, hogy az előbbi jelen lenne az utóbbi nélkül.”

Abban az időben inkább pszichológiai és politikai, mintsem gazdasági és pénzügyi

¹ Egy, a szerzővel folytatott levelezés folyamán.

érvek hangzottak el mint a kilencvenes évek elejének radikális gazdaságpolitikáját alátámasztó tényezők. Mindazonáltal még mindig különbözünk abban, ahogyan a fenti környörtelenség hatását és költségeit értékeljük. Ez csupán „egy kissé túl sok” volt az egyébként elkerülhetetlen intézkedésekből, ahogyan azt egyesek ma is hiszik, avagy a felesleges radikalizmus súlyos túladagolása volt, ahogyan az más források alapján bizonyítottnak látszik (*Kolodko* [1991], *Nuti* [1992], *Rosati* [1994], *Poznanski* [1996], *Hausner* [1997])?

Amikor először napvilágot láttak az olyan elképzelések és stratégiák, amelyek az átmeneti gazdaságok valamivel fokozatosabb átalakulásáról és az intézményrendszer újrateremtésében játszott aktív állami szerepvállalásáról szóltak (*Kolodko* [1989] és [1992], *Laski* [1990], *Nuti* [1990], *Poznanski* [1993]), illetve amikor később bevezették őket Lengyelországban, ortodoxitól mentesnek és ellentmondásosnak tűntek a washingtoni konszenzus szempontjából. Valójában ezek az új elképzelések nem is annyira a fokozatosabb változásokat üdvözölték, mint inkább felismerték azt, hogy a szükséges változások természetüknél fogva hosszú időt igényelnek. 1997–1998-ban azonban még a hivatalos nemzetközi körökben is felbukkannak annak jelei, hogy olyan új konszenzus van kialakulóban, amely bizonyos mértékig az 1994 és 1997 között Lengyelországban bevezetett intézkedések elvein alapul (*Kolodko–Nuti* [1997]). Jórészt a többszempontú megközelítésnek köszönhetően Lengyelország most már elismerten elkerülte a többi átmeneti gazdaság negatív tapasztalatait. A „Stratégia Lengyelországról” keretében kidolgozott új elképzelések és politika bizonyos mértékig szemben álltak a korai washingtoni konszenzus főáramával, s ennek revíziójához nagyban hozzájárulnak ma is.

Mindeközben a Bretton Woods-i intézmények még mindig kitértettek a kemény fiskális és monetáris politika mellett, s pénzügyi szerepvállalásukat is erre alapozták. Lehetett az a 10 százalékos nemzetijóvédelem-esés időszaka vagy akár a 10 százalékos növekedés is, a nyomást mindig abba az irányba gyakorolták, amerre a költségvetési hiányt csökkenteni kell, a kamatlábakat pedig magasan tartani. Még amikor a költségvetési hiány alacsonyabb volt, mint a fejlett országokban, és a reálkamatláb olyan magasan állt, hogy képtelenség volt féken tartani a költségvetési deficitet – mivel az államadósság kamatköltségei az égig emelkedtek –, akkor is folyamatosan fenntartották a fiskális és monetáris szigor követelményét. A magas reálkamatláb természetesen kedvez a portfólióbefektetőknek (a kamatnyereségen keresztül), azonban a kiszorítási hatás következtében mind az adófizetők, mind a magánszektor pénztárcájának a rovására.

Annak jelentőségét, hogy a vállalati vezetés megváltozzék – szemben a tulajdonosi jogok pusztá átruházásával –, most már felismerik azok is, akik korábban a gyors és tömeges privatizáció hívei voltak. Nincs bizonyítékunk arra, hogy a privatizált vállalatok hatékonyabban működjenek közvetlenül a privatizáció lezárulta után. Ennek következtében az állami vállalatok jó vezetése és az egészséges versenypolitika legalább annyira lényegesek, mint a privatizáció és a liberalizáció.

Ma már inkább elfogadott, hogy azokban az országokban, ahol még mindig fennmaradtak olyan strukturális merevségek, mint a formális vagy informális árrögzítés, és a kínálati oldal reakciói lassúak, ha már az infláció egyszer lecsökkent a körülbelül húszszázalékos szint alá, azok a kísérletek, amelyek megpróbálták felgyorsítani a dezinflációt, jelentős – ha nem elviselhetetlen – költségekkel fenyegettek – mint például Romániában 1998/99-ben. Ezek a költségek mindenképpen magasabbak lettek volna, mint a csekély mértékben, de tartósan csökkenő infláció által okozottak, amelyeket az átalakulási folyamat vezető országaiban tapasztalhattunk és ott, ahol nemrég a Lengyelország által kitaposott útra léptek. Ami igazán számít, az az, hogy az infláció folyamatosan és érzékelhető módon csökkenjen anélkül, hogy valaha is újra felgyorsulna. Egy ilyen dezinflációs

pálya nem csupán a kormányzat és a monetáris szervek szavahihetőségét növeli meg, de biztossá teszi a gazdasági fejlemények megjósolhatóságát, jobb üzleti környezetet teremt, és nemzetközi szinten is megnöveli a bizalmat.

A kialakuló konszenzusnak még egy középponti eleme van. Most már amellet, hogy a washingtoni székhelyű intézményeknek – különösen az IMF-nek és a Világbanknak – folyamatosan vezető szerepet kell betölteniük, mind több szereplőt kell magában foglalnia a konszenzusnak. Más nemzetközi intézményeknek – az ENSZ-nek, az OECD-nek, a WTO-nak, az ILO-nak és az EBRD-nek – az eddiginél jobban ki kell venniük részüket. Emellett az olyan regionális szervezeteknek, mint az ASEAN-nak Ázsiában, a CEFTA-nak Közép-Európában vagy a FÁK-nak a volt Szovjetunióban, felkészültebben kell megjeleníteniük céljaikat a globális fórumokon, és erőteljesebben kellene befolyásolniuk a nemzetközi pénzügyi és gazdasági rend átalakulásának folyamatát. Néhány nemzetközi nem kormányzati intézménynek is nagyobb hatást kellene gyakorolnia.

Így az új konszenzus megtalálásának nemcsak attól függ, hogy Washingtonban milyen új politikát fogadnak el, hanem a Washington és a globális gazdaság más fontos pontjai közötti egyetértésben kialakított gazdaságpolitikán is. Igen sok jel utal arra, hogy ez a folyamat már elkezdődött, de még jó néhány megoldásra váró kérdés maradt.

A gazdaságpolitika eszközei és céljai

Az, hogy a korai washingtoni konszenzuson alapuló gazdaságpolitika kevéssé volt sikeres, részben annak is betudható, hogy a célokat összetévesztették az eszközökkel. Míg az megfelelő adóztatási struktúra, az alacsony infláció, a stabil valutaárfolyam és az általános pénzügyi stabilizáció csak a gazdaságpolitika eszközei, addig a fenntartható növekedés és a magasabb életszínvonal a célja. Ezzel szemben bár sok átmeneti országban évek óta gyakorolják ezeket a politikákat, még mindig nem indult meg a növekedés, nem emelkedik az életszínvonal. Az olyan fontos változások, mint a privatizáció és a liberalizáció, csupán eszközök, s nem célok. Ezért különös az, hogy oly sokszor ezeket az instrumentális folyamatokat a gazdaságpolitika lényegeként vagy a végső céljaként mutatják be. Túlságosan is sok figyelmet szentelnek azoknak az eljárásoknak, amelyek elvileg a hatékonyság és a versenyképesség növekedéséhez vezetnek, ahelyett hogy ezek végeredményére összpontosítanak. Egy ilyen jellegű torzulás kiforgatja a gazdaságpolitikát: az eszközök anélkül válnak célokká, hogy a reálgazdaságra gyakorolt hatásukat figyelembe vennék.

A gazdaságpolitikában néha intellektuálisan leegyszerűsítve a dolgokat, azt gondolják, hogy bizonyos ponton és bizonyos körülmények között a dolgok maguktól megtörténnek, és nincs szükség arra, hogy megfontoljuk, hogyan kellene irányítani a történéseket. Ennek a gondolatnak a kiugró példája az a feltételezés, miszerint „a legjobb politika a gazdaságpolitika hiánya”.² Azonban a célokat és eszközöket különválasztva, mindazok számára, akik részt vesznek a közgazdasági kutatásokban, tanácsadásban és a gazdaságpolitika kialakításában, világos, hogy az ilyen zavart nem lehet egyszerűen a közgazdászok és a politikusok naivitásával vagy lustaságával magyarázni. Valójában ők is keményen dolgoznak. Az intellektuális félreértések a politikai ellentéteknek tudhatók be, a véleménybeli különbségek pedig inkább érdekellentétekről szólnak, nem pedig különböző elméleti koncepciókról és tudományos magyarázatokról.

Természetesen az is lehetséges, hogy a gazdaságpolitikai hibák okozója a tapasztalat és tudás hiánya, azonban ennél gyakrabban az ilyen zavar az érdekek egy csoportja vagy

² Ez a lengyel kormány ipari és kereskedelmi miniszterének nyilatkozata (és sajnálatos módon gyakorlata is) volt a „sokkterápia” idején, ami valójában sokk volt, terápia nélkül.

egy „elméleti iskola” – amelyek egyben ideológiai és politikai lobbik is – iránti feltételen engedelmességből fakad. Ez az, ami miatt nincsenek jobb- vagy baloldali orvosok vagy mérnökök, de annál inkább léteznek jobb- vagy baloldali közgazdászok és gazdaságpolitikusok. John Williamson megkülönbözteti Washington „politikai” és „technokrata” jellegét, kiemelve érdekeik és gazdaságpolitikai javaslataik különbözőségét. Azonban nem csupán Washington „politikai” és „technokrata” fele között húzódik határvonal, hanem e térfeleken belül is (Williamson [1990]).

Az a tény, hogy az úgynevezett technokrata oldal egyes résztvevői – lehet hogy szándékaiktól eltérően – politikai szerepet is játszanak, tovább bonyolítja a képet. Ez érvényes a Bretton Woods-i intézményekre is, különösen az IMF-re. Befolyásuk és gazdaságpolitikájuk komoly következményekkel járnak egyes országokra és régiókra – ha nem az egész globális gazdaságra –, néha nem csupán „szakmai kérdésekben” van szavuk és döntő szerepük. A legjobb példa erre az IMF álláspontja az olyan nagy átmeneti országokkal kapcsolatban, mint Oroszország vagy Ukrajna.

A kérdés azonban még ennél is bonyolultabb, mivel – félretéve az intellektuális vitákat és a különféle normatív értékeket – különböző politikai, gazdasági és pénzügyi érdekekről is szó van. Másként nehezen lenne érthető, miért is folyt téves gazdaságpolitika sok országban még miután kiderült, hogy elhibázott. Ilyen volt példának okáért a korai lengyelországi liberalizációs és stabilizációs politika 1989–1992 között; a minőségi vállalatvezetés elhanyagolása Csehországban 1993–1996 között; az 1994–1998-as oroszországi privatizáció, ami a politikai kapcsolatokkal átszótt informális intézmények aktív részvételével történt; illetve a tisztességtelen pénzügyi közvetítő szektor Albániában 1995–1997 között, amit addig toleráltak, amíg az egész gazdaság össze nem omlott.

Ezek az események jó példákkal szolgálnak arra, amikor összetévesztik a gazdaságpolitika céljait az eszközeivel. A gazdaságpolitika sikerességét nem a privatizáció sebességén, hanem ennek hatékonyságán kell lemérni, vagyis egyrészt a versenyképesség és a költségvetéshez való hozzájárulás növekedésén, másrészt a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulás emelkedésén. Az, hogy bizonyos érdekcsoportok és politikai szövetségesek erőteljesen ragaszkodnak a privatizáció gyorsításához, nem több, mint a tőkejavak olcsóbb kiárusításának követelése. Vannak tehát olyan csoportok, amelyek nem lennének képesek olyan gyorsan megvásárolni a tőkejavakat, ahogyan azt a politikai kapcsolataikon és a tőlük függő médiákon keresztül sugallják a nagyközönségnek, de így olcsóbban szerzik meg azokat, mint egy ésszerű eljárás során. Amit gyorsan adnak el, azt olcsón is adják, s akik gyorsan vásárolnak, azok olcsón is vásárolnak.

Mindezen botor politikák ellen szóltak figyelmeztetések, kritikák és volt intellektuális, illetve politikai ellenállás, mégis keresztülvitték őket. Vajon miért? Nem mintha hiány lett volna a jó gazdasági elgondolásokból vagy értelmes gazdaságpolitikai programokból, hanem azért, mert erős lobbik és érdekcsoportok nyomást gyakoroltak. Vagyis ahhoz, hogy jó gazdaságpolitikai programot tervezzünk, nem csupán helyes elgondolásokkal kell rendelkezünk, hanem azzal a képességgel is, hogy keresztülvigyük az általunk választott politikát. Gyakran az történik, hogy a legerősebb lobbik nem az igazság és a logika, hanem a hatalom és a pénz pártján van.

Ennek következtében az igazi reformokra – vagyis azokra, amelyek a köz érdekét érvényesítik egyesek különérdekeivel szemben – mindig úgy kell gondolni, mint valamely hosszú távú cél (például a fenntartható növekedés) elérésére szolgáló eszközökre. Minden más esetben valamiféle fiktív „fejlődés” lesz csupán, amit a helyzet mesterséges javulása tükröz. Ha a magánszektor szerepe, a kereskedelmi liberalizáció hatóköre és a tőkeáramlások deregulációja úgy lesz nagyobb méretű a politika által, hogy közben mélyül a gazdasági recesszió vagy lassul a növekedés, romlik az életszínvonal, akkor az általános helyzet nem javul, hanem romlik. A gazdasági helyzetet azonban gyakran bizo-

nyos érdekcsoportok szemszögéből ítélik meg, s úgy tesznek, mintha ez az általános gazdasági helyzetet tükrözné.

Tehát amikor az ember egy adott gazdaság vagy gazdaságpolitika valóságos helyzetét próbálja megítélni, akkor nem csupán azt kell szem előtt tartani, amit vizsgálunk, illetve hogy milyen eszközökkel történik a vizsgálódás, hanem azt is, hogy ki hajtja végre ezt az értékelést. Ezt figyelembe véve világos, hogy mondjuk a Moody's ügynökség és az orosz szakszervezetek értékelése között akkorra lesz az eltérés, mint amekkora a különbség a Morgan Stanley befektetési bank és a szibériai bányászok érdekei között.

Vagyis a fejlesztési politika céljai szélesebbé válnak, és értelmezésük is változik ott, ahol elfogadták a washingtoni konszenzust, elsősorban a Világbankban. Komoly gazdaságpolitikának nem csupán a gazdaság kiegyensúlyozottságával és a fenntartható növekedéssel kell foglalkoznia, de az életszínvonal növelésével, a jövedelmek eloszlásával, a környezetvédelemmel és végül, de nem utolsósorban a magával a demokráciával is. Most már az IMF is igyekszik csatlakozni ehhez a törekvéshez, s azt állítja, hogy célja a növekedés gyümölcseinek egyenlőbb elosztása, már ha az általa tanácsolt politikák valaha is hoznak ilyen gyümölcsöket.

Kétségtelen, hogy az átmenet tapasztalatai számottevően hozzájárultak e változásokhoz. A posztoszocialista országokban még mindig szembe kell néznünk a recessziótól a növekedéshez vezető út nehézségeivel, de már ismerjük azt a gyors növekedést, amelyet az ázsiai reformszocialista országok tapasztaltak, amelyek – ellentétben Kelet-Európa, illetve a volt Szovjetunió átmeneti gazdaságaival – sok ponton nem követték a korai washingtoni konszenzus javaslatait. Most ezek a tapasztalatok – a délkelet-ázsiai válság és ennek elterjedésének a következményeivel együtt – mintegy katalizálják „a poszt-washingtoni konszenzus” kialakulását, ugyanolyan módon, ahogyan ezt az elődje esetében beindította a nyolcvanas évek latin-amerikai adósságválsága. Még mindig hosszú út áll azonban előttünk, hogy eljussunk a megfelelő reformokat és lépéseket kialakító intellektuális konszenzustól az igazi politikai egyetértésig. Természetesen még ha közelebb kerültünk is az intellektuális konszenzushoz, a különféle értékekkel és ellentétes érdekekkel kapcsolatos viták megmaradnak.

A átalakulás mint a rendszer újratervzésének folyamata

Az egyetlen esély az átalakulás végső sikere szempontjából az, ha megfelelő intézményeket tervezünk, amelyeket gyakran a semmiből kell kifejleszteni. Ez a tervezési folyamat nehezebben megvalósítható a volt Szovjetunió köztársaságaiban, mint Kelet-Európában, ott ugyanis még az olyan alapvető intézmények, mint a jegybankfüggetlenség vagy a nemzeti valuta, illetve a termelési eszközök magántulajdonlása, nem léteztek. Az ázsiai reformszocialista országokban jóval lassabb ütemben halad a folyamat, azonban az irány itt is a liberalizáció és a nyitás.

Ami a posztoszocialista országokat illeti, némelyik a liberalizáció és a privatizáció fokozatos, talán túlságosan is lassú útját járja. Bár ez az út valamivel kevésbé radikális visszaeséshez vezetett, de egyben a létfontosságú strukturális reformok elhalasztásával járt. Mindamellet később busásan megtérült, ha időt fordítottak a megfelelő intézmények kiépítésére. Ha azonban a fokozatos liberalizáció idején az intézményi reformokat elodázzák, a hosszú távú növekedésre nem sok esély van.

Más országokban a változások gyorsan zajlottak. Bár kezdetben a visszaesés súlyosabb volt, később az intézményépítés jobban haladt. Hosszú távon, miután megtanulták azt a nehéz leckét, hogy a piacgazdaságok nem növekszenek bölcs, kormányzati indítatású fejlesztési politika és jól tervezett intézmények nélkül, mindkét típusú gazdaság-

nak – vagyis a kelet-európai és a volt szovjet gazdaságoknak éppúgy, mint Kína és Vietnam reformgazdaságainak – jó esélye van arra, hogy sikeres legyen a piacosítási kísérletekben.

Központi jelentőségű, hogy a kormányzatok bekapcsolódjanak az átfogó intézmény-építés folyamatába. Minden bizonnyal ez – éppúgy, mint a liberalizáció – az átalakulás lényege. Másként megfogalmazva, egyedül a liberalizáció és a privatizáció – anélkül hogy kellő figyelmet fordítanának az intézményi berendezkedésre – nem lesz képes azt nyújtani, amit ezek a nemzetek várnak a gazdaságtól. Tehát ha az állam elmulasztja, hogy a megfelelő intézményi kereteket kialakítsa, akkor a piaci kudarcok kerülnek túlsúlyba, és az informális intézményrendszerek veszik át a hatalmat. A megfelelő piaci berendezkedés helyett, ahogyan azt a Világbank és az EBRD vezető közgazdászai fogalmazták meg, a „rabló kapitalizmus” üti fel a fejét.

„Könnyű olyan intézményi elrendezéseket találni, amelyek jól működnek: minden partner azt teszi, amit tennie kell, jó a koordináció, kevés a konfliktus, és így a gazdaság zökkenőmentesen és gyorsan növekszik. Megnevezhetjük a rosszul funkcionáló intézményi elrendezéseket is: a változásokat feltartóztatják a bürokratikus követelmények, vagy „rabló kapitalizmus” van elterjedt korrupcióval és csalással.” (Stern–Stiglitz [1997] 20. o.)

Az ilyen intézményi betegségek a véletlenre bízott átalakulás miatt alakulhatnak ki, szemben a megtervezettel. Az ilyen balsorshoz nem egyszer a nem megfelelő gazdaságpolitika vezetett. Olyan rendszer, melyben „csak a buták fizetnek adót”, a szerződéseket nem tartják be a megegyezésnek megfelelően, avagy a kifizetéseket nem teljesítik időre, kevésse nevezhető piacgazdaságnak. Ez sokkal inkább az intézmények szétesésének következtében kialakuló káosz.

Anélkül, hogy tudnánk, hogyan működik egy új rendszer, vagy elképzelésünk lenne arról, hogy hogyan lehet ehhez eljutni, nincs mód rá, hogy időben és megfelelően érjük el a kitűzött célt. Így az átalakulás hosszan elnyúló lesz: a költségek a szükségesnél magasabbak lesznek, míg az eredmények sem alakulnak úgy, mint amilyenek lehetnének alternatív forgatókönyvek segítségével. A visszaesés tovább tart, majd a felkapaszkodás később következik be, s a kibocsátás lassabban növekszik – hangsúlyozták a tervezett átalakulás hívei a véletlenszerű átalakulást támogatókkal szemben (Poznanski [1996]). A megfelelő intézményi berendezkedés megtervezése tehát mindennél előrébb való feladat az átalakulás idején. Megvalósítása ugyanakkor jóval nehezebb, mint máskor, az intézményi folytonosság hiánya miatt. A régi berendezkedés – például a központi árrendezés vagy a beruházások tervhivatali vagy minisztériumi allokációja – már nem működik, míg az új, például a befektetési bankok vagy a tőzsde még nincs felállítva. Ilyen körülmények között rendszervákuum keletkezik.

A piaci kapitalizmus alapkövetelménye a magántulajdon dominanciája, de mellette még a versengő magánszektor, a működő piacok és a tisztelet a piaci allokáció szabályai iránt. Jól működő pénzügyi közvetítőkre is szükség van, hogy elősegítsék a kereskedelmi ügyleteket és a befektetési döntéseket, valamint előmozdítsák a megtakarításokat. A piac bevezetéséhez azonban ugyanígy szükség van megfelelő jogi környezetre, olyanra, amely képes a piaci játékszabályok megvalósítását, a szerződések betartásának kikényszerítését és a gazdasági szereplők (vállalatok, háztartások, szervezetek és a kormányzat) korrekt viselkedését elősegíteni. Mindezen okokból az átalakuláshoz nem a kormányzat kiiktatására, hanem egyszerűbb tételére és az új körülményekhez való igazítására van szükség.

Ez igaz minden gazdasági rendszerre, különféle méretű gazdasági tevékenységet folytató, különböző nemzeti jövedelmet produkáló és az intézményi fejlettség más-más szintjén álló országra, így az átmeneti gazdaságokra még inkább érvényesnek kell lennie. Olyan országokban, amelyekben a korábbi szabályok lényegesen eltértek a posztoszocialista szabályzástól, az új viselkedésformák bevezetéséhez és a gazdasági szereplőkre vonatko-

zó új szabályok elfogadtatásához még keményebb és elszántabb állami erőfeszítésekre van szükség, mint máshol.

Az átalakulás alatt az államnak az a képessége, hogy kikényszerítse a törvények betartását, szerencsétlen módon jelentősen meggyengült az államszocializmus idejéhez képest. A hagyományos, fejlett civil társadalommal és jól működő intézményekkel jellemezhető piacgazdaságok kormányzatainál is gyengébb lett. A posztszocialista államokat szántszándékkal tette erőtlenné a neoliberais gazdaságpolitika, amelyet gyakran a vezető ipari gazdaságok kormányzatainak és a nemzetközi szervezetek hivatalos támogatásával hirdettek meg.

Példának okáért az orosz kormányzat gyenge és képtelen behajtani az adókat. Mindez nem a kommunista időszak hagyatéka, hanem a meggondolatlan liberális megközelítés, illetve az elhibázott dereguláció és privatizáció következménye. Most már nehéz lenne az új állam fennhatósága alá rendelni a folyamatokat, lévén hogy kiengedték őket a régi állam ellenőrzése alól, jórészt a rosszul végrehajtott liberalizáció és az intézmények újraszabásának módja következtében.

Ami a piaci szereplők között kialakuló új partneri kapcsolatokat illeti, a fokozatos intézményépítés pontosan ezek megalapozásáról szól. Hosszú távon az ilyen kapcsolatok javítják a gazdasági környezetet, s ezáltal elősegítik a növekedést. A kezdeti szakaszban azonban a változások alááshatják a meglévő kapcsolatokat a gazdasági tevékenységben részt vevő partnerek között. Tevőleges állami részvételre van szükség, mivel a piaci kapcsolatok könnyen egészségtelen körülmények közé kerülnek, a különféle lobbik és informális intézmények, közöttük a szervezett bűnözés tevékenységének következtében.

A átalakulás mint a fejlesztési stratégia eszköze

Az új institutionális berendezkedést olyan új intézményekre kell alapozni, amelyek még nem léteztek – mivel nem is volt rájuk szükség – a központi tervgazdaságban. Az átalakulás során nem egyszerűen új jogrendszerre van szükség, hanem új típusú viselkedésformákat is meg kell tanulni. A vállalkozásoknak, a bankoknak, a közszolgálatoknak és az állami bürokráciának, sőt még a háztartásoknak is gyorsan el kell sajátítaniuk az új viselkedési módokat a megváltozott valóság, vagyis a kifejlődő piacgazdaság körülményei között. A posztszocialista országok politikai vezetőinek nincs negyven évük arra, mint annak idején Mózesnek volt, hogy népeiket újraszervezzék. Annak érdekében, hogy e folyamat felgyorsuljon, s lefaragjuk az intézményi és kulturális átalakulás költségeit, különleges oktatási és szokatási erőfeszítésekre van szükség a politikai és szellemi elitnek, valamint a nem kormányzati intézmények részéről. A Bretton Woods-i intézmények is hozzájárulnak ehhez a „gyorsításhoz”. Miután rájöttek, hogy néha az új készségek és tudás fontosabb, mint egyszerűen a pénz kölcsönzése, újabban a korábbinál sokkal nagyobb figyelmet fordítanak a technikai segítségnyújtásra és a szakmai képzésre.

Az olyan országokban, ahol a rendszer viszonylag liberálisabb volt a szocializmus éveiben, a tanulási folyamat jóval gyorsabban halad. Ha már létezett a magánszektor, és az állami vállalatok irányítása decentralizáltan működött, az új vállalatigazgatási módszerek megtanulása sokkal zökkenőmentesebben zajlik. Amennyiben már létezett a kétszintű bankrendszer, sokkal egyszerűbb a helyes kereskedelemibank-üzemmenet kitanulása. Ha már létezett egy versenyt ellenőrző szervezet, ennek a korábban (a hiányok miatt) viszonylag haszontalan intézménynek most jól ellátott piacokat kell szabályoznia, hogy valóban versenyszerűen működjenek.

Azokban az országokban, amelyekben egészen a nyolcvanas évek végéig hagyományos központi tervgazdaság működött, a tanulási folyamat sokkal lassúbb. Ez magyarázza a

gazdasági teljesítőképességben mutatkozó különbségeket két olyan szomszéd állam között, mint Magyarország és Románia. Minél gyorsabb az intézményépítés folyamata, annál jobbak lesznek a körülmények a vállalkozások s így a gazdasági növekedés számára is. A kormányzati irányítás és beavatkozás felgyorsíthatja az egész folyamatot, ahogyan ez a kilencvenes évek Lengyelországában történt. Téves vezetés esetén – ahogyan ugyanebben az időben Oroszországban történt – szétesés is bekövetkezhet. Mindazonáltal az ilyen típusú kockázat nem lehet indok arra, hogy az állam kivonuljon ezekből a tevékenységekből. A kockázat miatt bölcs irányításra és racionális beavatkozásra van szükség.

Nagyon hosszú távon az átalakulásra úgy kell tekinteni, mint a fejlesztéspolitika alapvető eszközére. Az olyan rendszerváltozásnak, amely nem vezet tartós növekedéshez és fenntartható fejlődéshez, semmi értelme sincs. Ennek ellenére ideológiai indítékok alapján kezdeményeznek olyan változásokat, amelyek nélkülöznek minden különösebben mély figyelmet a társadalmi következményekre. Az ilyen jellegű motivációkról nem szabad megfeledkezni, mivel azok nagyon erősek lehetnek, különösen a forradalmi változások idején. A posztoszocialista átalakulás pedig pontosan ilyen forradalmi természetű – függetlenül a változások ütemétől.

A helyzet azonban még ennél is bonyolultabb, mivel a politikai motivációk mögött mindig érdekcsoportok állnak. Ezeknek az érdekeknek az ellensúlyozása nem könnyű feladat egy, a hosszú távú fejlődés iránt elkötelezett csoport által, mivel egy ilyen csoportnak ellent kellene állnia a lobbik nyomásának. Másként fogalmazva: vannak olyan lobbik, amelyek bármilyen eszközt felhasználva harcolnak saját jelenlegi érdekeikért, azonban nem léteznek olyan csoportok, amelyek ugyanilyen erőteljesen és kitartóan harcolnának a hosszú távú fejlődés és jövőbeli célok érdekében. Valójában az egyetlen ilyen típusú, figyelemre méltó és valamelyest hatékony érdekcsoport a környezetvédők.

Bármennyire is világos, hogy a rendszerátalakulás nem a cél, hanem csak egy, a fontosabb célok felé vezető út, még mindig van némi félreértés ezzel kapcsolatban. Ez a félreértés először is azon alapszik, hogy megfigyelhető egyfajta kölcsönös függés az intézményi változások és a reálgazdaság növekedése között. Lehetséges-e, hogy a rendszer tökéletes, miközben a növekedés nem kielégítő mértékű, lehet-e dicsérni ezt olyankor, amikor a fejlődési képessége csekély? Természetesen nem, még ha meglepő módon sokszor meg is teszik ezt. A szakmai vitákból nyilvánvaló, hogy a reformokat önmagukért is nagyra értékelik, anélkül, hogy elegendő figyelmet fordítanának nekik betudható valós eredményekre.

A Kelet-Európában és a volt Szovjetunióban tapasztalható elképesztő visszaesés egyik oldalon az elhibázott fejlesztési politikának és magának az átmenet jelentőségének eltűlésének tudható be, a másik oldalon pedig annak, hogy összetévesztették az átalakulást a liberalizációval és a privatizációval. A gazdaságpolitika jórészt a stabilizációs lépésekre, a kereskedelmi liberalizációra és a privatizációra összpontosította figyelmét, s elhanyagolta a reálgazdaság eseményeit, a kibocsátást, a fogyasztást, a befektetést, a munkanélküliséget. Ez a megközelítés megváltoztatta a kiinduló feltételeket (bár nem mindig a kedvező irányba), és növekedés helyett visszaesést okozott.

Nagyon hosszú távon a rendszer megtervezése csak eszközszerepet játszik a növekedés és fejlődés előmozdítása érdekében. Ahogyan egyik generáció kilép, úgy egy újabb lép a helyére. Amikor a megoldások egy gyűjteménye már nem tölti be feladatát, akkor másoknak kell átvennie helyét. Vagyis a rendszernek elég hajlékonynak kell lennie ahhoz, hogy képes legyen szembenézni a változó körülmények kihívásaival, mivel az a szerepe, hogy alapzatként szolgáljon a fejlődéshez új, gyakran előre nem látható körülmények között. Az egész átalakulást tehát történelmi eseménynek kell tekinteni, amely azért lehet nagyon fontos, mert megfelelő politika révén előmozdíthatja a fejlődési igények teljesülését.

E tapasztalatokkal szemben a fejlesztési politikára fordított figyelem, valamint az, hogy a piaci reformokat a sikeres fejlődés eszközeként tekintették, mind nagymértékben hozzájárult a Kínában és Vietnamban tapasztalható magas növekedéshez (*Montes* [1997]). Ez annál is érdekesebb, mivel ugyanakkor még mindig nem tapasztalható a tartós növekedés kivirágzása Kelet-Európa és a volt Szovjetunió poszt-szocialista országaiban. A szocialista rendszer azon reformjai, amelyek elbuktak Európában, Ázsiában működnek. Ez utóbbi régióban külön lehetett választani a rendszer felépítését a gazdaságpolitikai irányítástól, vagyis a rendszer előnyeit kihasználva, a további növekedés érdekében hozzá lehetett igazítani az új kihívásokhoz. Ez az a képesség, hogy a rendszert és annak módosításait végső cél helyett a növekedés eszközeként tekintik.

Minden rendszerben létezik tehát némi mozgástér a különféle gazdaságpolitikák és lépések megvalósítására. Maga a rendszer nem helyettesítheti a jó politikát. A történelem példákat szolgál arra, hogy legtöbbször elégséges a gazdaságpolitikát megváltoztatni anélkül, hogy az egész rendszert felforgatnánk. Természetesen az átmenet idején is marad hely jobb vagy rosszabb gazdaságpolitikának, bölcs vagy kevésbé bölcs kormányzati beavatkozásnak és a nemzetközi közösség különféle típusú közbelépéseinek.

Intézményépítés

Gyakran beszélünk intézmények megalkotásáról, amikor valójában meg kell őket tanulni. A „sokkterápia” kudarca után – mivel ez ténylegesen kudarc volt – keletkező rendszervákuumnak és mély visszaesésnek betudhatóan valamivel ésszerűbben irányították a poszt-szocialista változásokat, szándékosan lassították őket. A rendszerváltozás hosszú és bonyolult folyamatát már csak természete miatt sem lehet radikális módon vezetni. Sok időt igényel és egyben költséges mind pénzügyi, mind gazdasági tekintetben. Kockázatos, az országot társadalmi és politikai konfliktusoknak teheti ki. A többrétegű átalakulási folyamatnak csupán egy részét, nevezetesen a stabilizációval egybekötött liberalizációt lehet – amennyiben a politikai feltételek megengedik – radikális módon megvalósítani. Még ez sem feltétlenül szükségszerű azonban, hanem sokkal inkább politikai döntés kérdése: részben a pénzügyi és államháztartási egyensúlyhiány mértékén, részben a társadalom tűrőképességén múlik.

Ami a strukturális kiigazítást, az intézményi reformot és a viselkedések megváltozását illeti, ezek mind hosszú időt igényelnek, bármilyenek legyenek is a körülmények. Példának okáért Kelet-Európában becslések szerint a szoftverek 77 százaléka illegális úton került forgalomba, míg az Egyesült Államokban ez a típusú szabályszegés 20 százalék körül mozog. Ez utóbbi adat sem elhanyagolható, azonban csak negyedakkora, mint az átalakuló gazdaságokban. Ilyen méretű különbséget nem lehetséges egyszerűen a törvények hatékonyabb érvényesítésével vagy jobb marketinggel magyarázni. Ennél sokkal fontosabb az a különbség, ami a kifejlett és a gyenge piaci kultúra között van. Még a fejlett piacgazdaságokban is tovább kell folytatódnia azonban a viselkedések megváltozásának, ha – a piaci intézmények bonyolultsága és a piaci kultúra meghonosodottsága ellenére – a számítógépes szoftverek egyötödét egyszerűen ellopják.

Bár az átmenet a benne részt vevő társadalmak és politikai elit szempontjából igen hosszú folyamatnak tűnik, valójában azonban egy nagyon rövid történelmi eseménynek kellene tekintenünk, figyelembe véve, hogy milyen hatalmas és mélyreható változások mennek végbe. A hagyományos piacgazdaságok kiépítése, bár egészen eltérő körülmények között zajlott, sokkal több időt vett igénybe, mint a szocialista és poszt-szocialista országokban jelenleg bekövetkező átalakulás. Tíz év nagyon kevés arra, hogy átszervezzük a gazdaságot. A poszt-szocialista átalakulásra – minden általa okozott megpróbáltatás

ellenére – tehát úgy kell tekintenünk, mint a struktúrák, az intézmények és a viselkedések megváltozásának viszonylag gyors folyamatára.

A nehézségek nem abból származnak, hogy a piacgazdaság működésével kapcsolatos tudásunk hiányos lenne, hanem abból, hogy nehezen látható, hogyan lehet eljutni a késő szocialista gazdaságok sajátos helyzetéből a piacgazdaságba. A legnagyobb kihívást nem az jelenti, hogy találjunk olyan mintát, amely célként szolgálhatna az új intézmények és szervezetek létrehozásakor, hanem e cél eléréséhez vezető átmenet. Tehát nem arra kérdésre a legnehezebb választ adni, hogy végül milyennek kellene az egész rendszernek lennie, hanem hogy hogyan jutunk innét oda.

Mindeközben tapasztalat útján való tanulási folyamat zajlik. A korábbi elméleti magyarázatok és gyakorlati megközelítések mind Keleten, mind Nyugaton jelentősen fejlődtek. Az átmeneti gazdaságok szakemberei tapasztalatra tettek szert a piac működésével kapcsolatban. A nagy politikai és intellektuális viták, a hazai és külföldi képzés, illetve egyszerűen a folyamatokban szerzett tapasztalat látványos fejlődést hozott a kutatók, vállalkozók és a politikai elit tagjainak a felkészültségében. A fejlett országok szakemberei, köztük az átalakulással foglalkozó kormányzati képviselők, a nemzetközi szervezetek szakértői és az üzleti közösség tagjai sokat tanultak az átalakulás pontos körülményeiről. Sikerült a posztszocialista országok valóságának különféle vonásaival kapcsolatos tudást elsajátítaniuk, s megérteniük, hogy a felmerülő kihívásokkal másként, nem a bevett módon kell szembenézni. Végre-valahára sikerült megtanulnunk, hogy mennyire fontos az intézményépítés a tartós növekedés szempontjából, s a megfelelő gazdaságpolitikai következtetéseket is úgy tűnik, sikerült levonni.

Sajnálatos módon ez a tapasztalat útján való tanulási folyamat nagyon költséges volt a kelet-európai és a posztszovjet nemzetek számára. A jövőbeli növekedést természetesen nem a múltbeli visszaesés kompenzációjának kell tekinteni. Arra számítottak és többször is megjövendölték, hogy a termelés az egész régióban növekedésnek indul, azonban számos esetben ez még nem vált valóra. Még ennél is rosszabb, hogy vannak olyan posztszocialista gazdaságok, ahol a kibocsátás csökken, és még idén is további visszaesésre lehet számítani. Az átalakulás első tíz évében a posztszocialista országok GDP-je jobban visszaesett, mint az 1929–1933-as Nagy Válság idején. Ez nem volt szükségszerű, és mértékét lehetett volna csökkenteni, ha az átalakulás vezérlésének alternatív módjait nem hagyták volna figyelmen kívül, s amennyiben a nyugati gazdaságelmélet és tanácsadás gyorsabban igazodik a valós kihívásokhoz.

Később már megjelentek jobban összehangolt, a fokozatos, de annál tartósabb intézményépítés irányba mutató törekvések. Intézményeken nem csupán a szervezeteket és a közöttük kialakuló kapcsolatokat értjük, de gazdasági színpad szereplőinek megfelelő viselkedését is. A sokkal jobban összehangolt nemzetközi segítségnyújtásnak köszönhetően több országban is helyes irányba fordultak az átmenet vezérlő gazdaságpolitikák. Felállították a piaci intézményeket, új jogrendszeret alkottak, s fogadtak el, s a gazdaság szereplői új készségeket sajátítottak el. Valóban a kilencvenes évek végén Kelet-Európa s csekélyebb mértékben a volt Szovjetunió is egészen más képet mutat, mint a kilencvenes évek elején. Még mindig hosszú út áll azonban előttünk.

Gazdaságpolitikai következtetések

Igaz, ami igaz, a posztszocialista gazdaságokban tapasztalható folyamatokra nagy hatással volt a washingtoni konszenzuson alapuló gazdaságpolitika. Az is igaz azonban, hogy a piacgazdaságba való átmenet eseményei is jelentős hatással voltak e gazdaságpolitika felülbírálatára. Az egyik oldalon a washingtoni konszenzusra jellemző gondolkodásmód

nagy hatást gyakorolt a kelet-európai és a volt szovjetunióbeli rendszerszerű reformokra és gazdaságpolitikai akciókra. A másik oldalon pedig tény, hogy a javasolt, majd megvalósított gazdaságpolitikával nem érték el a várt eredményt, s ez ahhoz vezetett, hogy más gazdaságpolitikai eszközöket kerestek. Az utóbbi évek során jelentősen megnőtt azoknak a kérdéseknek a száma, amellyel kapcsolatban konszenzus alakult ki a globális pénzügyi, gazdasági és politikai játszma főbb résztvevői között.

A posztszocialista átmenet nagyban hozzájárult a szemléletmód effajta átalakulásához. A posztszocialista piacok kibontakozásával együtt új kérdések merültek fel, olyan új gondok jelentek meg, amelyekkel kapcsolatban az álláspontok eltérnek egymástól, és távol állnak az összhangtól. Mindazonáltal számtalan jel utal arra, hogy égető szükség van egy új konszenzus kialakítására. Ezenfelül jó néhány olyan új fejlemény van, amit hangsúlyoznunk kell.

Az eddigi tapasztalatok alapján tizenkét nagy horderejű gazdaságpolitikai következtetést lehet levonni.

1. A legfőbb gazdaságpolitikai következtetés – és egyben a posztwashingtoni konszenzus alapja – az, hogy a tartós növekedés legfontosabb kulcsa az intézményi berendezkedés. Ami néhány piacgazdaságban természetes – például átfogó liberalizációt és a szabad piaci működést lehetővé tevő intézményrendszer –, azt az államelvű, központi tervezéstől eltávolodó országokban igen gyakran a semmiből kell megteremteni. Amennyiben létezik választási lehetőség, hogy ez az intézményi berendezkedés spontán módon (esetlegesen) avagy a kormányzat által irányítva (tervezetten) fejlődjön ki, akkor az utóbbi a megfelelőbb a posztszocialista országok esetében. Ezekben a próbálkozásokban azonban a kormányzatnak szüksége lehet a fejlett ipari országok kormányainak és a nemzetközi szervezeteknek a segítségére. Azok az országok, ahol a kormány erősen elkötelezte magát, s kialakították az ilyen berendezkedést, ma sokkal jobban működnek. Kilábalásuk előbb következett be, a növekedés erőteljes, és kilátásaik jók a fenntartható fejlődésre. Azok az országok, amelyek abban bíztak, hogy ez az alapvető intézményi átrendeződés magától végbe mehet – vagyis esetleges módon –, avagy nem tudták megfelelő módon irányítani ezt a bonyolult folyamatot, mind az átmenetben, mind a növekedésben hátul kullognak.

2. A kormányzat mérete kevésbé számít, mint az mód, ahogy az megváltozik, illetve hogy milyen minőségű a gazdaságpolitikája. Az átmeneti gazdaságokban nem csupán a kormányzat méretének csökkentése a feladat, hanem az államháztartás mély szerkezeti átalakítása, valamint a gazdaságpolitika céljainak és eszközeinek megváltoztatása is. Alapjában véve a kormányzati transzfereket át kell irányítani a nem versenyszférából az intézményépítésbe (beleértve a viselkedésbeli és kulturális változásokat is), az emberitőke- és infrastruktúra-befektetésekbe. Amikor az állam méretre szabását a költségvetési kiadások csökkentésével próbálják elérni, gyakran több kárt okoznak, mint hasznot a kilábalás és a növekedés beindításának szempontjából. Bár van, amikor a kisebb állam jobb, mint a nagyobb, az a kérdés, hogy lehet-e úgy csökkenteni az állam méretét, hogy az ne okozzon visszaesést, s ne erodálja az életszínvonalat. Figyelembe kellene venni, hogy költségvetési takarékoság – még ha az erre való törekvés a hosszú visszaesés időszakában a legerősebb is – csak akkor igazán hatékony, amikor a gazdaság növekszik. Az alapvető feladat a költségvetési kiadások szerkezetének átalakítása, szemben a költségvetési takarékoság illúziója érdekében végzett, divatos, azonban nem fenntartható kiadáscsökkentéssel.

3. Szemben bizonyos liberalizáló lépésekkel, az intézmények kialakítása természeténél fogva fokozatos folyamat, aminek „inputjai” és „outputjai” közötti információit folyamatosan szemmel kell tartani, és a gazdaságpolitikát ennek megfelelően kell kiigazítani vagy helyrehozni. A posztszocialista átalakulásban igen sok „fehér folttal” találkozunk, ahol nem szabad a félrecsúszott piacgazdaságok megtévesztő analógiáira támaszkodnunk.

Mindig szem előtt kell tartani az adott típusú feltörekvő piac különleges vonásait. Szükség van tehát arra, hogy másutt nem ismert módon újítsunk az intézményépítésben. Ez leginkább a privatizációra és a tőkepiacok kialakítására érvényes.

4. Ha az intézményi berendezést figyelmen kívül hagyják, és kiépítését a spontán folyamatokra és a szabad piac megzabolázatlan erőire bízják, úgy az informális intézmények töltik ki a rendszerben keletkezett vákuumot. Az, hogy a kormányzat a piaci infrastruktúra megszervezésébe nem avatkozik be aktívan, olyan helyzethez vezet, amelyben az informális intézmények és a közöttük kialakuló intézményi kapcsolatok foglalják el a terepet. Ennek a szélsőséges esete a széles körű korrupció és a szervezett bűnözés kialakulása. Ez a két legsúlyosabb kór az olyan országokban, ahol lezajlott a privatizáció és a liberalizáció, de gyenge a kormány. Van, hogy a kormányzat nem azért gyenge, mert túlságosan nagy, hanem mert túlságosan korán csökkentették a méretét, még mielőtt a feltörekvő piac átvehette volna a szerepét. A idő előtti vagy túlságosan nagy mértékben redukált állam nem elég erős, így a piac az informális szektorban terjed (lásd árnyékgazdaság), miközben a törvényes gazdaságban komoly bajok keletkeznek. A profit ekkor az informális szektorban halmozódik fel, s az állami szektor bevételei csökkennek. Ez jól ismert negatív következményekkel jár a költségvetési és a szociálpolitikára. Vagyis a piac úgy működik, hogy a profit magánkézbe jut, a veszteségek azonban osztársadalmi szinten jelentkeznek, ami politikailag tarthatatlan.

5. Az átmeneti gazdaságokban a kormányzati politikának úgy kell átalakítania és korszerűsítene a jogrendszert, hogy az megfeleljen a piacgazdaság szükségleteinek. Ez nagy kihívás, mivel a tervszerű allokáció szabályozta szerződésrendszer már megszűnt, a piaci szabályoknak és kultúrának megfelelő új, a szerződések teljesítésén alapuló rendszer pedig még nem fejlődött ki. Az új jogrend – vagyis a kereskedelmi és adójog, a tőkepiacok szabályozása, a tulajdonjogok védelme, a verseny- és antitröszt-szabályozás, a bankrendszer felügyelete, a fogyasztóvédelem, a környezetvédelem – bevezetése és fejlesztése fontosabb és ezért előbb megvalósítandó, mint az állami tőkejavak magánkézbe adása. A piacgazdaság jogi keretrendszerének megteremtése és tökéletesítése a nemzetközi pénzügyi szervezetek napirendjén jóval előrébb sorolandó, mint más célok. Ezt kellene az első helyre tenni, mert a liberalizációnál és privatizációnál fontosabb kérdés. Ez utóbbiak ugyanis csak akkor képesek hozzájárulni a kiegyensúlyozott növekedéshez, ha ez előbbieket már kialakították.

6. A posztoszocialista gazdaságok deregulációjához szükség van arra, hogy a felelősség és a hatalom egy része átkerüljön a központi kormányzattól a helyi önkormányzatokhoz. Az ilyen átrendeződés azt jelenti, decentralizálni kell az állami költségvetést, és korszerűsíteni kell a helyi önkormányzatokat azáltal, hogy nagyobb költségvetési autonómiához jutnak. Máskülönbben a központi kormányzat gyengítésének folyamatával egyidejűleg nem erősödnek meg a helyi önkormányzatok. A kormányzat két szintjének együttes helyzetét olyan integrált entitásként kell kezelni, ami nélkülözhetetlen a fokozatos intézményépítéshez. Ha a helyi önkormányzatokat nem erősítjük meg, miközben a központi kormányzat túlságosan legyengül, és a piaci erőket még nem támogatja új intézményrendszer, akkor a liberalizáció és a privatizáció nem feltétlenül javítja a tőkeallokációt, és nem növeli a hatékonyságot.

7. Égető szükség van arra, hogy felgyorsuljon a nem kormányzati szervezetek fejlődése. A magánszektor és az állam mellett ez a mai piacgazdaság és civil társadalom harmadik elhanyagolhatatlan tartóoszlopa. A közélet különféle területeit ellátó nem kormányzati szervezetek sokaságának hiányában folyamatosan feszültség keletkezik az állam és társadalom között. A magánszféra terjeszkedése erre a problémára nem ad megfelelő vagy elégséges megoldást. Vannak a közéletnek olyan területei, amelyeknek nem szabad függniük sem az államtól, sem a profitorientált magánszektortól. A nemzetközi techni-

kai, pénzügyi és politikai segítségnyújtásnak egyre nagyobb részét kell a nem kormányzati szervezetek megerősítésére fordítani. Máskülönben a posztszocialista országokban gyermekcipőben járó piacgazdaság és demokrácia nem fejlődik ki elég gyorsan, és az átmenet befejezetlen lesz. A nem kormányzati szervezetek által fenntartott intézményi infrastruktúra kialakulásának késlekedése egyre nagyobb gátat emel a rendszerváltoztatások sikere és a magas szintű növekedés elé.

8. Az átalakulás idején óriási jelentősége van a jövedelempolitikának és a méltányos növekedés iránti kormányzati elkötelezettségnek. Noha az egyenlőtlenségek növekedése elkerülhetetlen az átalakulás kezdeti éveiben, az államnak aktív szerepet kell játszania a költségvetési és szociálpolitika segítségével a jövedelemkülönbségek féken tartásában. Létezik az egyenlőtlenségnek egy olyan határa, amelyen túl a gazdasági aktivitás további bővülése korlátokba ütközik, és a növekedés lelassul, vagy a kilábalás késlekedik. Ha az egyenlőtlenségek növekedését elfogadják a visszaesés éveiben, amikor csupán kevesek életszínvonalra növekszik, míg a többségé csökken, úgy a szükséges reformok politikai támogatottsága a semmibe vész. Így a nagy egyenlőtlenségek a létfontosságú intézményi és strukturális reformok megvalósítása ellen fordulnak.

9. A posztszocialista – a piacgazdasági – átmenet a globalizáció korszakában következik be, így a nyitottság és a világgazdasági integráció elkerülhetetlen. Ezeket a folyamatokat azonban óvatosan kell irányítani, különleges figyelmet szentelve a rövid távú tőkeáramlás liberalizálásának. Az átmeneti országok költségvetési és monetáris szerveinek ezt megfigyelésük és felügyeletük alatt kell tartaniuk, a nemzetközi pénzügyi szervezetek, vagyis az IMF és a BIS segítségével. Természetesen jobb a tőkepiacokat korábban liberalizálni, mint később. Előbb azonban az intézményeket ki kell alakítani, a stabilizációt pedig sikeresen be kell fejezni. Csak ezután lehet a tőkepiacokat fokozatosan liberalizálni. Máskülönben a fiatal feltörekvő piacok és demokráciák társadalmi nem támogatják a piaci rendszer bevezetését és a világgazdaságba való bekapcsolódást, sőt ellenségessé is válhatnak ezekkel a folyamatokkal szemben.

10. A nemzetközi szervezeteknek nem csupán támogatniuk kell a regionális integrációt és együttműködést, de ki is kell kényszeríteniük azt. Ha azt követeljük, hogy a növekedés gyors és fenntartható legyen, akkor elkerülhetetlen az export jelentős bővítése, ami pedig az erős regionális kapcsolatokon alapszik. Szükség van tehát intézményi támogatásra, olyan intézményekre, mint az export-import bankok, az árutőzsde, a hitelbiztosítási intézetek és hasonlók. Ezek megteremtésének kell az EBRD alapvető intézményépítési feladatává válnia, természetesen a célzott kölcsönökkel és technikai segítségnyújtással támogatva. Az ilyen típusú piaci infrastruktúra még mindig fejletlen az átmeneti gazdaságokban, s így a regionális kereskedelem és a közvetlen külföldi tőkebefektetés az általános változások mögött kullog. Az, aminek valójában a fenntartható növekedés egyik hajtóerejének kellene lennie, most egyik legfőbb akadálya.

11. A Bretton Woods-i szervezeteknek újra kellene gondolniuk az átmeneti országokkal kapcsolatban folytatott politikájukat. Míg az IMF alapján véve a pénzügyi likviditás, a valuta konvertibilitása, a költségvetési takarékoság és a pénzügyi stabilizáció felett őröködik, addig a Világbanknak sokkal inkább összpontosítania kellene a méltányos növekedés és a fenntartható fejlődés feltételeire. Nyilvánvaló, hogy ez a kétfajta gazdaságpolitikai cél – vagy még inkább az eszközök és a végső célok – gyakran szembekerül egymással. Nagy hajlandóságot tapasztalunk arra, hogy összetévezzék az eszközöket és a célokat, és a hosszú távú fejlesztési politikát alárendeljük a rövid távú stabilizációs politikának. Az átalakulás eddigi tapasztalata azonban azt mutatja, hogy sem fejlődés, sem stabilizáció nemigen következett be. Tehát a jövőben a fiskális és a monetáris politikát kell a fejlesztési politika alá rendelni, s nem fordítva. Nagy szükség van a Világbank társadalmi-gazdasági fejlesztést előíró teljesítménykritériumaira az IMF hagyományos

költségvetési és monetáris előírásai mellett. Az új követelményrendszernek a tanácsolt pénzügyi politikák által a növekedésre, a tőke allokációjára, a jövedelemelosztásra és a szociális hálóra gyakorolt hatásra kellene összpontosítaniuk. A Világbanknak nem lenne szabad elfogadnia és támogatnia olyan reformokat és gazdaságpolitikai intézkedéseket, amelyek – miközben a pénzügyi stabilizációt célozzák – a társadalmi egyensúly elvesztéséhez vezetnek a növekedés elmaradásának, a terjedő szegénységnek, a növekvő egyenlőtlenségnek és az emberi tőkébe való befektetések hiányának következtében.

12. A visszacsatolás, valamint a tapasztalat általi tanulás egymásra kölcsönösen ható folyamatai még jó néhány éven keresztül tartanak. Még ha egy posztwashingtoni konszenzus kialakulásának esélyei növekszenek is – ahogyan azt manapság tapasztaljuk –, ezt nem egyetlen akciónak kell tekinteni, hanem folyamatnak. Egy ilyen formálódó egyetértésnek a washingtoni székhelyű főbb intézményeknél jóval szélesebb körben kell kialakulnia. Másképpen a Washingtonban elfogadott politika képtelen lesz elérni máshol azt, amit céloz. Ez igen fontos következtetés, ami nyilvánvalónak tűnik a globalizáció korszakában. Ezenfelül azt, amiről ma megegyeznek, a feltételek és a kihívások változásával át kell alakítani – ahogyan az meg is történt, és kétségkívül a jövőben is meg fog történni. Tovább kell folytatódnia annak a törekvésnek, ami a fenntartható növekedést elősegítő politikával kapcsolatos teljes körű konszenzus elérésére irányul.

Hivatkozások

- HAUSNER, J. [1997]: The Political Economy of the Socialism's Transformation. Transition Strategies, Alternatives and Outcomes című konferenciára benyújtott tanulmány, UNU/WIDER, Helsinki, május 15–17.
- IMF [1996]: Partnership for Sustainable Global Growth. Interim Committee Declaration. Nemzetközi Valutaalap, Washington, D. C., szeptember 29.
- KOLODKO, G. W. [1989]: Reform, Stabilization Policies and Economic Adjustment in Poland. WIDER Working Papers WP 51. Helsinki: World Institute for Development Economics Research of the United Nations University, január
- KOLODKO, G. W. [1991]: Inflation Stabilization in Poland: A Year After. Rivista di Politica Economica, No. 6. június, 289–330. o.
- KOLODKO, G. W. [1992]: From output collapse to sustainable growth in transition economies – the fiscal implications. Nemzetközi Valutaalap, Washington, D. C., december.
- KOLODKO, G. W. [1993]: A Strategy for Economic Transformation in Eastern Europe. Most, Vol. 4. No. 1. 1–25. o.
- KOLODKO, G. W. [1996]: Poland 2000. The New Economic Strategy. Poltext, Varsó.
- KOLODKO, G. W. [1998]: A Plan for Russia, The Harriman Review, Különszám: The Russian Economy in Crisis, Columbia University, New York, december, 24–27. o.
- KOLODKO, G. W. [2000]: From Shock to Therapy. The Political Economy of Postsocialist Transformation. Oxford University Press, Oxford.
- KOLODKO, G. W.–NUTI, M. [1997]: The Polish Alternative. Old Myths, Hard Facts and New Strategies in the Successful Transformation of the Polish Economy. WIDER Research for Action 33. The United Nations University World Institute for Development Economics Research, Helsinki.
- MONTES, M. [1997]: Vietnam: Is There a Socialist Road to the Market? Transition Strategies, Alternatives and Outcomes című konferenciára benyújtott tanulmány, UNU/WIDER, Helsinki, május 15–17.
- NUTI, D. M. [1990]: Crisis, Reform and Stabilization in Central Eastern Europe: Prospects and Western Response. Megjelent: La Grande Europa, La Nuova Europa: Opportunita e Rischio. Monti Dei Paschi Di Siena, Siena. november.
- NUTI, D. M. [1992]: Lessons from Stabilization and Reform in Central Eastern Europe. CEC Working Papers, 92, Council of the European Community, Brüsszel, május.

- PLANECON [1998a]: Review and Outlook for the Former Soviet Union. PlanEcon, Inc. Washington, D. C. október.
- PLANECON [1998b]: Review and Outlook for Eastern Europe. PlanEcon, Inc. Washington, D. C. december.
- POZNANSKI, K. [1993]: Poland's Transition to Capitalism: Shock and Therapy. Megjelent: *Poznanski, K.* (szerk.): Stabilization and Privatization in Poland. Kluwer Academic Publishers, Boston.
- POZNANSKI, K. [1996]: Poland's Protracted Transition. Institutional Change and Economic Growth. Cambridge University Press, Cambridge.
- ROSATI, D. [1994]: Output Decline during Transition from Plan to Market. *Economics of Transition*, Vol. 2. No. 4. 419–442. o.
- STERN, N.–STIGLITZ J. E. [1997]: A framework for a development strategy in a market economy: objectives, scope, institutions and instruments. EBRD Working paper 20., European Bank for Reconstruction and Development. London, április.
- STIGLITZ, J. E. [1998]: More Instruments and Broader Goals: Moving Toward the Post-Washington Consensus. WIDER Annual Lectures 2. United Nations University World Institute for Development Economics Research. Helsinki, január.
- WILLIAMSON, J. [1990]: What Washington Means by Policy Reform. Megjelent: *Williamson, J.* (szerk.): Latin American Adjustment: How Much Has Happened? Washington, D.C.: Institute for International Economics.
- WILLIAMSON, J. [1997]: The Washington Consensus Revisited. Megjelent: *Emmerij, L.* (szerk.): Economic and Social Development into the XXI Century. Inter-American Development Bank, Washington, D. C.
- WORLD BANK [1996]: From Plan to Market. World Development Report 1996. The World Bank, Washington, D. C.

(Fordította: **Csillag Márton**)